

De l'element grec en l'obra de Verdaguer*

Ramon Pinyol i Torrents
(Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya)

1. El coneixement del món clàssic (grec) per part de Verdaguer

En Verdaguer no és fàcil poder destriar si la presència d'elements clàssics prové de fonts primàries o, com sol passar sovint, és extreta de fonts secundàries del tipus històric, geogràfic, literari o de diccionaris de mitologia. L'enyorat Pere Farrés ja ho va fer evident en la seva tesi doctoral sobre les fonts de les peces que constitueixen l'anomenat «cicle de *L'Atlàntida*» (els *Colom* de 1867 i 1892, la primera versió de *L'Atlàntida*, de 1868, el breu *Christophorus*) i en els estudis que va dedicar específicament a l'epopeia atlàntica.

Sigui quina sigui la font, tanmateix, no podem oblidar que el nostre poeta tenia un coneixement directe del món clàssic, sobretot del llatí, però també del grec passat pel llatí. Entre les lectures que Ricard Torrents assenyala que el poeta segurament devia fer al Seminari hi ha la *Nueva gramàtica griega* (1858) i la *Crestomatía griega* (1847) de Bergnes de las Casas. Aquesta darrera obra inclou prosistes com Isop i Plató, poetes èpics, com Hesíode i Homer, i poetes lírics, com Píndar i Safo. Igualment, segons Torrents, devia estar familiaritzat amb

* Aquest treball va ser llegit el 5 d'octubre de 2013 a la Casa del Llibre d'Ate- nes en el marc de les IX Jornades d'Intercanvi Cultural organitzades per la So- cietat Verdaguer i la Societat Catalana de Llengua i Literatura Catalanes (filial de l'IEC) amb el suport de diverses institucions oficials gregues i el més personal que no oficial de l'Instituto Cervantes de la capital hel·lènica. El lector és pregat de tenir en compte el públic en part no especialista a qui anava adreçat i que, tret d'un cas d'una ampliació d'una nota, no s'ha introduït cap canvi en el text. El treball s'inscriu en les investigacions del projecte FFI2011-26367 finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación, que es duen a terme dins el Grup de recerca consolidat (2014 SGR 1380) «Textos Literaris Contemporanis: estudi, edició i traducció» de la Universitat de Vic.

un llibre de text tan utilitzat com la *Selecta ex optimis graecis auctoribus ad usum scholarum Societas Iesu* (1829), que inclou, acompanyats de notes en castellà i traduccions llatines, textos de prosistes i poetes com Homer, de la *Il·líada* i l'*Odissea*, Teòcrit o Píndar.¹ Convé recordar, d'altra banda, que en la formació del Seminari, com recorda en un altre treball Ricard Torrents, el pes fort el constituïa la llatinitat, però també «el grec clàssic i la seva literatura figuraven entre les disciplines obligatòries». Tot i que la majoria d'estudiants no n'adquirien prou formació [de grec] com per a poder fer la lectura directa, «s'hi familiaritzaven a través de les traduccions.»²

En aquest sentit, el de les traduccions, caldria recordar que, a banda de les que podia consultar el jove Verdaguer a Vic (biblioteques Episcopal, del Seminari i del Círcol Literari),³ també en els vuit mesos que va passar a la capital catalana el 1874 abans d'aconseguir embarcar-se de capellà de vaixell, és possible que disposés de llibres dels seus amics barcelonins i del fons de la Biblioteca Provincial, dita aleshores de Sant Joan, on treballava Marià Aguiló. En tot cas, en la seva biblioteca personal hi havia força traduccions de clàssics, però resulta difícil de saber en quin moment aquestes obres van passar a poder del poeta, que sabem que disposava en aquella època de migradíssims recursos econòmics.

Sigui com vulgui, ja ens anirem referint als autors que surten esmentats en les seves notes de treball i en les citacions que en recull. En canvi, no pel seu caràcter més aviat anecdòtic, podem deixar de fer esment a un episodi que alguns autors han considerat que era el que ara en diríem una llegenda urbana, però que crec que fou un cas real i, pel que ens interessa, ben significatiu.

1. Extrec la informació del treball de Torrents «Lectures de Verdaguer». A: Verdaguer. *Un geni poètic. Catàleg de l'exposició del centenari de la mort de Jacint Verdaguer (1902-2002)*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 2002, esp. p. 41-55.

2. «Estudi preliminar» a Jacint VERDAGUER. *Dos màrtirs de ma pàtria, o siga Lluçà i Marcià*. Vic: Eumo; Societat Verdaguer, 1995, p. 67, n. 64.

3. Sobre aquesta qüestió, vegeu la relació dels fons vigatans que dona Antoni PLADEVALL I ARUMÍ. «Les biblioteques de Vic en l'època de Verdaguer estudiant». *Anuari Verdaguer 1986*. Vic: Eumo Editorial; Ajuntament de Barcelona, 1987, p. 71-105. En la relació d'obres clàssiques es pot comprovar que, la immensa majoria, són en llatí (les d'autors grecs en cap cas en la llengua original), amb algunes versions en francès, castellà i italià.

El seu íntim amic Jaume Collell la reporta així: «Una tarda d'estiu, després d'haver passat la xafegosa diada batent lo blat a l'era, la colla de mossos i jornalers se desafià a qui correria més a peu nu sobre el rostoll del camp. Nostre poeta guanyà la partida digna d'atletes, i de les cinc pessetes ne comprà en la fira de Vic l'*Odissea*.»⁴ Aquest text aparegué l'any 1887 com a pròleg a *L'Atlantide*, que en versió catalana i francesa en vers publicà Justí Pepratx a París. La mateixa història la recull, amb alguna variant, un altre biògraf coetani, en vida del poeta, i també molt proper a ell en l'època del drama, Josep Aladern (pseudònim de Cosme Vidal), cosa que acaba de donar-hi, al meu entendre, versemblança: «Un dia se trobava de passeig amb un estol de companys davant d'un prat de rostoll segat de pocs dies. Tingueren un pensament estrambòtic i atrexit a l'ensems; acollaren un ral cada u, reuniren vint rals i els destinaren com a premi al que descalç atravesés primer aquell espinós camp. Verdaguer vencé, i encontinent al ser a Vic, del premi comprà un llibre: l'*Odissea*.»⁵ Maria Condeminas, que també considera verídic l'episodi, conjectura, diria que amb bon criteri, que això devia passar l'estiu de 1863.⁶

2. La presència de Grècia en les obres verdaguerianes

En les obres de Verdaguer gairebé no hi ha esments de filòsofs, ni d'historiadors ni d'escriptors grecs. Això no vol dir pas que no els conegués, és clar. Fins i tot, el mot Grècia hi surt escasses vegades i, encara, generalment amb valor adjectiu en forma de complement del nom: «reis de Grècia», «savis de Grècia», «vent de Grècia», «sol de Grècia», «púrpura de Grècia»... Tampoc no hi apareix gaire el nom d'Homer ni de les seves epopeies. Naturalment, és a *L'Atlàntida* i tot el cicle d'obres prèvies que s'hi relacionen on la presència grega és més forta i visible. Tot seguit ens hi referirem de manera gairebé exclusiva, però no a fons perquè ja se n'han ocupat a bastament molts estudiosos i singularment Pere Farrés. Deixo de banda expressament un

4. «Epístola biogràfica», edició de Ricard TORRENTS. *Anuari Verdaguer 1986*, p. 237.

5. *Verdaguer reivindicat*. Barcelona: Lo Teatro Regional, 1896, p. 4.

6. *La gènesi de «L'Atlàntida»*. Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de Barcelona; Curial, 1978, p. 14-15.

poema de molt interès, «Grècia i Judea», que Verdaguer no va recollir en cap volum, perquè l'amic Joan Requesens n'està acabant l'edició crítica per publicar-la a l'*Anuari Verdaguer* a finals d'any si tot va bé i del qual ha tractat també Ricard Torrents en el quadern que se'ns ha lliurat als assistents a aquestes Jornades. No obstant això, i abans d'entrar en *L'Atlàntida*, no puc deixar de recordar que l'escriptor de Folgueroles al·ludeix, sovint de manera indirecta i, com deia abans, amb poca freqüència, el món clàssic. Així, per exemple, a *Canigó* no hi manquen referències als déus pagans (en la forma llatina: Mart, Diana, Venus) i a personatges mitològics (Laocoont, Doris, Tetis, nereïdes, nàiades), però sempre amb una funció més aviat decorativa o amplificadora d'una imatge. Òbviament, en un poema llarg com *Dos màrtirs de ma pàtria, o siga Llucià i Marcià*, situat en un context romà i on l'oposició paganisme-cristianisme n'és un dels eixos temàtics, la presència de les divinitats paganes és significativa, però no especialment destacada. En tot cas, resseguir l'obra verdagueriana no porta a trobar-hi una presència rellevant del món clàssic, si exceptuem de manera especial *L'Atlàntida* i sempre en el conjunt de la producció, en allò que no són pures referències o al·lusions ornamentals, queda clara la superioritat del cristià sobre el pagà, com, per posar-ne un exemple, s'evidencia en el poema «La creu de Barcino», de l'any 1900, on es narra la cristianització de la Barcelona romana entre els segles I i IV. Aquí un «foraster», comença dient Verdaguer, arriba al cim de Tàber, el turó més alt de Barcino, ciutat que «dormia el son feixuc del paganisme / centúries i centúries» (v. 3-4). Es tracta d'un «apòstol de Jesucrist» i Verdaguer en destaca la superioritat de la seva fe amb aquests versos contundents:

Sos ulls traïxen sa virtut; lo geni
 llampegueja en sa angèlica mirada,
 més no el geni de Sòcrates,
 ni del diví Plató ni d'Aristòtil,
 sinó el dels seguidors del Déu fet home.
 Qui és, doncs, aqueix desconegut? Sant Jaume,
 qui porta a Barcelona
 la primera llavor de l'Evangeli. (v. 12-16)⁷

7. Cito per l'edició crítica de Francesc Codina: Jacint VERDAGUER. *Barcelona. Textos per a un llibre*. Vic: Eumo; Societat Verdaguer, 2006, p. 133-134.

Començant a centrar-nos en l'epopeia atlàntica i en les obres que constitueixen el que coneixem com «el cicle de *L'Atlàntida*», potser convindria posar en relleu, d'entrada, que el primer gran poema de Verdaguer continua provocant l'interès dels estudiosos, de casa i de fora, com han evidenciat els col·loquis sobre Verdaguer celebrats els darrers anys, els treballs publicats a l'*Anuari Verdaguer* i en altres publicacions científiques.⁸ Diria, no obstant això, que no hi ha hagut aportacions que facin variar substancialment el que ja sabíem fins ara, malgrat algunes contribucions d'interès.

Pel que fa al nostre tema, el conjunt d'estudis més complet i valuós és el que va fer Pere Farrés en la seva tesi doctoral, malauradament inèdita, dedicada a l'estudi de les fonts de *Colom*, un dels llibres que són a l'origen de *L'Atlàntida*. Ja allà va demostrar, igualment com ho va fer després en estudis específics sobre l'epopeia que ens ocupa, que Verdaguer més que recórrer a fonts directes, es va valer sobretot de diccionaris mitològics i obres de caràcter geogràfic, geològic i històric, com detalla en el capítol «Les fonts» de l'Estudi preliminar de la seva edició crítica de *L'Atlàntida*.⁹ Això no vol dir que no conegués els textos de Plató que es refereixen al continent perdut, els diàlegs *Timeu* i *Críties*, però ben poc material li podien aportar a banda de la notícia de l'enfonsament de l'Atlàntida. Sabem que va pouar força

8. A banda dels treballs utilitzats per a la redacció d'aquest escrit i que són citats en el lloc corresponent, voldria esmentar-ne també alguns de recents: Lurdes ESTRUCH. «L'expressió romàntica-verdagueriana en *L'Atlàntida*. L'atlant americà (cant III)». *Anuari Verdaguer*, 15 (2007), p. 59-94; Víctor MARTÍNEZ-GIL. «De Camões a Verdaguer: Portugal i Ibèria en l'imaginari poètic de *L'Atlàntida*». A: FRANCISCO LAFARGA, LUIS PEGENAUTE i ENRÍC GALLÉN (ed.). *Interaccions entre las literaturas ibéricas*. Berna: Peter Lang, 2010, p. 269-304, militant a favor de l'iberisme i amb voluntat polèmica; Fiorenzo TOSCO. «A "Colombiade" e l'"Atlàntida": due poemi rinascenziale dell' ottocento europeo». *Estudis Romànics*, 32 (2010), p. 267-283, amb bibliografia molt superada i d'escàs interès; Carmen JULIÀ i Pere TRESSERRAS. «Jacint Verdaguer i Santaló. 1845-1902». A: Montserrat TUDELA i PENYA i Pere IZQUIERDO i TUGAS (ed.). *La nissaga catalana del món clàssic*. Barcelona: Auriga, 2011, p. 156-159, pintoresc text posat suposadament en boca de Verdaguer i que no aporta res del que promet el títol del llibre; i, finalment, Xavier RAVIER. «Lieux, images, événements dans l'écriture poétique: Jacint Verdaguer». *Estudis Romànics*, 34 (2012), p. 289-309, centrat en les dues epopeies majors del poeta, amb un enfocament mitocrític, que posa un èmfasi especial en la influència d'Hesíode en *L'Atlàntida*.

9. Vic: Eumo; Societat Verdaguer, 2002, p. 29-51.

del relat que ofereix Ovidi a la *Metamorfosi* (present en diversos moments del seu poema), i que també devia tenir en compte Plini el Vell (*Naturalis Historia*) i Virgili (*L'Eneida*).¹⁰ A banda, és clar, dels llibres d'època moderna que va usar com a fonts indirectes, que Farrés detalla tant en la seva tesi com en altres estudis.¹¹

A més dels autors i obres que el mateix Verdaguer esmenta en les notes que va posar en el poema atlàntic, cosa no infreqüent en alguns poetes ja des del segle XVI, els estudiosos com Farrés n'han descobert d'altres de segures, probables o possibles. Però, en tot cas, com va mostrar Amadeu Viana en un treball de no fa gaires anys, les notes verdaguerianes no són un element accessori en el poema i acompleixen una doble funció. Així, segons Viana, n'hi de dues menes, les estrictament literàries, referides a «l'encreuament d'allusions» dins l'obra o per «descodificar alguna referència», i les de tipus crític, que o bé remetien «a l'autoritat d'una investigació» i donen validesa a elements del discurs o bé que «desmenteixen (o almenys posen en dubte) una història o una referència que el mateix autor ha emprat en el curs del poema, manifestant així una doble llibertat, creativa i especulativa».¹² No podem entrar ara a veure totes les fonts explícites en les notes ni les descobertes al llarg de més d'un segle de crítica verdagueriana. Deixem per més avall les relatives al «Cor d'illes gregues», un cant al qual dediquem un apartat específic.

En un article recent, el professor tolosà Xavier Ravier ha insistit en el paper d'Hesíode com a font d'inspiració de Verdaguer: «le poète catalan, tout comme Hésiode, nous livre un récit d'origines» i remarca que «Il ne faut pas oublier que Verdaguer était lui-même un lecteur d'Hésiode».¹³ No he trobat que les opinions de Ravier estiguin

10. Ibídem. Veg. també el notable estudi de Joan BASTARDAS «La terra submergida i altres motius ovidians en *L'Atlàntida* de Verdaguer», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes / I. Homenatge a Josep M. de Casacuberta. 1*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980, p. 249-264.

11. Veg., a banda dels esmentats en la n. 8, «Notes sobre l'elaboració del cant I de *L'Atlàntida*». *Anuari Verdaguer 1986*, p. 201-214, «Les fonts de *L'Atlàntida* enfonsada». *Anuari Verdaguer 1992*, p. 35-75 i «La construcció de *L'Atlàntida*». A: *Miscel·lània Segimon Serrallonga* (Vic: Universitat de Vic; Eumo; Eumogràfic, 2001, p. 89-113).

12. «L'aigua i l'incomprensible. Retòrica i argumentació a *L'Atlàntida*». *Anuari Verdaguer*, 14 (2006), p. 83-109.

13. Op. cit. en la n. 8, p. 292-295.

prou argumentades, ni en el discurs ni en la documentació, per més que afirmi, que «en lisant le poète grec nous nous munissons d'une clé qui nous permet d'entrer profondément dans l'écriture du poète catalan». Certament, hi ha un aire familiar en determinats passatges de la *Teogonia* d'Hesíode i *L'Atlàntida*. En un estudi d'Albert Vitrà, publicat uns anys abans que el de Ravier, arribava a la conclusió que, essent possible la influència del poeta beoci en *L'Atlàntida* com diuen alguns crítics, aquesta no es pot provar més enllà d'una atmosfera comuna en determinats paral·lels textuais referits a l'expressió del caos. Tampoc no n'hi constància documental en cap lloc, ni en cartes ni en papers personals. Remarca, això sí, que Hesíode, com Tasso, podria haver estat una font per a la caracterització de Gerió: «En llegir *L'Atlàntida* hom té [...] la sensació d'estar davant d'un dens teixit intertextual, davant d'un poema que resisteix l'acarament amb d'altres seus predecessors per temàtica o gènere, dels quals hom pot extreure tòpics inspiradors de Verdaguer, com és el cas d'Hesíode.»¹⁴

Sigui com vulgui, els hel·lenistes ja s'hi posaran més a fons, si els plau. La qüestió no està resolta, al meu entendre i aquí no és el lloc on pertoca de fer-ho. El fet cert, tanmateix, és que ja els primers crítics que van dedicar treballs extensos i documentats a aquesta obra verdagueriana, com ara Josep Tolrà de Bordas, Josep Fornell o Manuel de Montoliu, van posar en relleu la presència d'Hesíode i la seva *Teogonia* com a font important. La qüestió, però, és que la informació d'Hesíode ha estat transmesa per molts altres autors grecollatins i per obres de molt variada condició fins a l'època de Verdaguer, autors i obres que sabem que el poeta havia consultat.¹⁵ Indubtablement, l'argument del poema i una part dels seus protagonistes són de nissaga grega i mitològica, a vegades escassament documentats en les fonts clàssiques. Heracles, Pirene, Atles, Gerió, Anteu, Hesperis, l'hort de les Hespèrides, els atlants, els ciclops, les harpies, les amazones i altres, són personatges indispensables de la trama de l'epopeia, construïda

14. «Hesíode en Verdaguer». *Anuari Verdaguer 1997-2001*, p. 69-85. La citació és de la p. 85.

15. En castellà disposava de l'obra *Origen de los dioses del paganismo: descubierto por una explicación [sic] seguida de las poesías de Hesiodo*, del francès M. Bergier, traduïda en 2 volums a Madrid com a fulletó de la publicació *El Cristianismo*, una versió francesa de 1863 i alguna de llatina vuitcentista editada a Alemanya. La primera traducció espanyola solvent fou la publicada per Lluís Segalà el 1910.

en bona part sobre l'esquema clàssic del gènere. Però Verdaguer, com acostuma, transforma i lliga la matèria literària integrant-hi elements de procedència molt variada, i sovint refent o imaginant successos que només apareixen de manera tangencial en les fonts clàssiques o fixant-se en versions de les llegendes que no solen ser les més conegudes o divulgades. En tot cas, des de Tolrà a Montoliu, passant per Nicolau d'Olwer, Bohigas o Farrés, hi ha prou bibliografia perquè no calgui ara i en aquest marc de fer-ne una síntesi o una paràfrasi.

Al capdavant, a banda de fonts i llegendes, a *L'Atlàntida* tot i mantenir l'essència del cànon èpic clàssic, com ha assenyalat molt clarament al meu entendre Roger Friedlein, Verdaguer efectua en l'epopeia «un triple distanciament en relació amb les faules dels déus olímpics: a nivell d'estructura narratològica, de la ideologia plasmada en la narració, i, si es vol, de la forma mètrica.»¹⁶

Hi ha un cas, però, d'una citació de la *Medea* de Sèneca, copiada en llatí en els esborranys de Verdaguer, que s'adiu al sentit últim de l'epopeia i és considerada, segons una llarga tradició, com una mena de «profecia» de l'escriptor cordovès, que anunciaria el descobriment d'Amèrica. Verdaguer va recollir-la en la n. 2 de la «Conclusió» de *L'Atlàntida*, amb una traducció castellana i un comentari: «Venient annis / vincula rerum laxet, et ingens / secula seris quibus Oceanus / pateat tellus. Typhisque novos / detegat orbes, / necque sit terris / ultima Thule.» I a continuació segueix així: «Veu's aquí la preciosa paràfrasi que d'eixos versos de la *Medea* féu Colon en son llibre de *Profecies*: “Vernán los tardos años del mundo ciertos tiempos en los cuales el mar Océano aflojará los atamientos de las cosas y se abrirá una grande tierra: y un nuevo marinero como aquel que fue guía de Jasón que hubo nombre Tiphis descubrirá nuevo mundo; ya entonces non será la isla Thule la postrera de las tierras.» (ms. cit., f. 19r).¹⁷ Els noms són significatius: *Tule*, la llegendària illa del nord d'Europa, *Tetis*, segurament aquí l'esposa d'Oceà i mare de les Oceànides i dels rius, i *Tifi*, el primer pilot de la nau Argo, la dels argonautes.

16. Roger FRIEDLEIN. «Sentit figurat, tipologia i distanciament: la mitologia antiga a l'èpica verdagueriana». *Anuari Verdaguer* 2002, p. 395.

17. Proposo aquesta traducció catalana, més entenedora: «Passats els anys, vindran temps nous; / desfarà l'Oceà els lligams de l'orb, / i un gran continent sortirà de les ones / i Tetis veurà la glòria d'altres mons. / I llavors la terra no acabarà a Tule.»

I aquí sorgeix una altra pregunta, sense resposta per ara, derivada del paràgraf següent d'una lletra de Rubió i Lluch a Menéndez Pelayo del 7/12/1878 i fa referència no a aquest cant VII sinó a la «Conclusió»: «Te recomiendo con la mayor eficacia mi asunto de la Biblioteca. Habla de ello á Pidal, si es que ya se encuentra en esa. También te encargo, que así que puedas, cotejes aquel *coro de la Medea*, que metiste dentro de la última edición de la *Atlántida*, con la traducción castellana de Séneca, y me des respecto a ambas y a su probable plagio, cuantas noticias creas necesarias.»¹⁸ Què significa «metiste»? Qui o què va donar-li la font a Verdaguer o la idea que en parlés? De fet la segona nota verdagueriana de la «Conclusió» fa referència a aquesta estrofa:

Llavors lo savi, amb màgiques paraules,
 les veritats esbrina que, entre faules,
 en rònecs pergamins ha espigolat;
 a Plini i a Estrabó fa aurífics plagis
 retrau de nostre Sèneca els presagis,
 i els somnis i records de temps passat.

De quin probable «plagi» està parlant? Verdaguer explicita el nom de Sèneca en el vers i en la nota que hi posa, però llegint tota la tragèdia *Medea* no sembla que hi hagi cap correspondència directa amb els versos verdaguerians. No sé si algú podrà en un altre moment esclarir aquest passatge de la carta de Rubió. Jo he de confessar que no he pogut o no n'he sabut.

3. El cas del cant VII de *L'Atlàntida*: el «Cor d'illes gregues»

Sens dubte, el cant VII de *L'Atlàntida*, que porta el títol de «Cor d'illes gregues», és el que expressa més i millor l'admiració hel·lènica de Verdaguer. Després d'haver-se publicat la primera versió de l'epopeia en el volum dels Jocs Florals de 1877, el poeta, com és ben sabut,

18. *L'Epistolario de Marcelino Menéndez Pelayo* (que citem a partir d'ara EMMP) l'hem consultat a través d'internet: <http://www.larramendi.es/i18n/consulta/registro.cmd?id=956>. La citació correspon al vol. 3, carta 203 [Consulta feta el 2/3/2013].

va sotmetre l'obra a una profunda revisió i hi va incloure aquest cant en l'edició diguem-ne definitiva de 1878, cant que la majoria de la crítica ha considerat com una de les fites més destacades de la producció de l'escriptor de Folgueroles.

Ricard Torrents, en l'anotació del 19/5/2010 d'*Atlàntida*, el nom que rep el seu dietari en format de bloc, deia: «*L'Atlàntida* és un poema que encara fa preguntes que ningú no respon, com ara per què el poeta va incloure-hi a última hora el Cant VII Cor d'illes gregues.» Hauria estat una satisfacció de poder trobar una explicació a la qüestió plantejada per Torrents. Contràriament, treballant-hi encara me n'han sorgit de noves. En la correspondència de Menéndez Pelayo hi ha notícies d'interès per a l'estudi del poema atlàntic. De fet, segons Sánchez Reyes, editor i biògraf de Menéndez Pelayo, quan Verdaguer va donar-li un exemplar de l'edició dels Jocs Florals el santanderí ja l'havia llegida, com es desprèn d'aquesta anècdota que explica Rubió i Lluch: «Al día siguiente de haberle prestado mi ejemplar me recitó de memoria su introducción, paseando por la Rambla de las Flores».¹⁹ Sánchez Reyes creu que aquestes paraules podrien demostrar que hi havia tingut alguna mena d'intervenció i afirma el següent, basant-se també en una lletra de Menéndez al seu íntim amic Gumersindo Laverde del 4/10/1877: «Ha hecho gran ruido el poema *L'Atlántida* del joven presbítero Verdaguer, que es vate de grandes alientos, potentísimo en las descripciones, y tal que entre los modernos tiene pocos rivales. He leído su obra, con admiración en muchos trozos.»²⁰ Devia ser llavors, segons el biògraf de Menéndez, «cuando aconseja a su autor que aumente esos dos cantos en una nueva edición. Esto es lo que, siempre pródigo y humilde, no cuenta a Laverde; pero no cabe duda de que fue Menéndez Pelayo el inspirador de esas adiciones en *La Atlántida* de Verdaguer, porque el mismo poeta lo reconoce».²¹ De fet,

19. Enrique SÁNCHEZ REYES. *Biografía de Menéndez Pelayo*. Santander: CSIC, 3a ed., 1974, p. 174. Sánchez cita del *Discurso en elogio del Dr. D. Marcelino Menéndez y Pelayo*. Barcelona, 1913, p. 74, n. 4.

20. EMM, vol. II, carta 242. [Citació extreta el 5/9/2013].

21. *Ibidem*. Pocs dies després, el dia 19, des de París, on faria una estada d'investigació, el santanderí tornava a escriure a Laverde per comunicar-li, entre altres coses, això: «Verdaguer estuvo a verme y me regaló su *Atlántida*. Piensa hacer una 2.ª ed. aumentada con dos cantos. Es, a no dudarlo, uno de los poetas de más

aquest estudiós es basa en una carta de Verdaguer a l'erudit espanyol, del 23 de gener de 1879, que diu:

Muchas gracias por los *Estudios poéticos* [1878] que se ha dignado enviarme por el señorito²² Rubió, y otras tantas por las preciosas noticias que me dio de Calímaco y otros poetas griegos, verdadero puñado de perlas que no se si habré sabido engastar en mi libro. Me alegré mucho de saber que el nuevo canto, *Lo chor d'illes*, había sido del gusto de V., ojalá el tomito de poesías místicas [*Idil·lis i cants místics*, de 1879] que voy a dar a luz tenga esta suerte.

No sé si aquí Verdaguer reconeix altra cosa que ha conegut Calímac i altres poetes grecs gràcies a Menéndez. Ara, que vagi ser qui li va donar la idea d'ampliar l'obra, és cosa diferent. Que aquests escriptors li servissin per enriquir el text en algun aspecte, és possible i fins probable. En tot cas, la versió canònica de l'ampliació, de tipus extern, és la que va donar Jaume Collell molts anys més tard dels fets, en un article a la *Gazeta de Vich* del 28 d'abril de 1927, on explica el següent: «Nos vegérem, i amb una quinzenada [a començaments de tardor de 1877] que estigué mossèn Cinto a casa meva, donàrem repàs al manuscrit i li vaig suggerir la conveniència de fer el cant titulat *Cor de les illes gregues*. Episodi que bé mereixia una més llarga relació.» Collell, en dir que mereixia una més «llarga relació», fa referència al fet que en la primera versió del poema ja hi havia dues estrofes dedicades al tema, que en la revisió que estem comentant s'ampliarien fins a formar tot un cant nou. Per bé que les intervencions d'ambdós, Collell i Menéndez, no tenen per què ser excloents, semblaria que la del santanderí potser només fou bibliogràfica. Sigui com vulgui, amb «El cor d'illes gregues», com afirmava Pere Farrés, «*L'Atlàntida* no només guanya extraordinàriament, sinó que amplia el seu camp de significacions fins a permetre», segons li confessa directament en una carta de Menéndez del 19 de febrer de 1879, noves lectures del poema. De fet, uns dies més tard, el 17 de març, Menéndez en una llarga ressenya

brío que han aparecido en España en lo que va de siglo.» (EMMP, vol. II, carta 246). [Citacions extretes el 5/9/2013]

22. Sánchez Reyes anota, crec que ben desafortunadament, així l'ús del terme «señorito»: «[Verdaguer] no se había desprendido aún de su timidez y cortedad de payés» (loc. cit., n. 56).

sobre *L'Atlàntida*, publicada en el periòdic madrileny *El Fénix*, afirma precisament que l'epopeia té passatges de gran bellesa, com ara en el cant que ens ocupa, on el poeta «conteniendo su inagotable fecundidad descriptiva, ha mostrado que también sabe, cuando quiere, llegar a la pureza helénica e inspirarse en los himnos de Calímaco.»

Entre els autògrafs verdaguerians que conserva la Biblioteca de Catalunya, i en concret dins el núm. 374/4, s'hi troben les anotacions de Verdaguer recollides per elaborar el cant VII. Aquestes anotacions permeten de veure que, pel que sembla, la majoria d'informacions procedeixen no directament de textos grecs, sinó d'històries universals, de geografies i de diccionaris de mitologia. A vegades surten les fonts consultades, entre les quals hi ha, per exemple, fragments del «Tymeu de Platon» (sic) en català, Sèneca (*Medea*), les *Etimologies* de Sant Isidor, la *Metamorfosi* d'Ovidi, l'*Itinerari* de Chateaubriand, Virgili, el *Dictionnaire* de Bruzen, *La Terre* de Reclus, el Llibre d'Isaïes, W. Irving, les *Historias* de Lafuente i de C. Cantú, un article del *Museo Universal* de 1868, un fragment procedent de la *Revista de Gerona*, un altre de Ricardo Puente de *Tradiciones de Galicia*, un *Teatro de los dioses [de la Gentilidad]* de [Baltasar de Vitoria] (1702), la *Historia Universal* de Diodor Sicul... També surten citats, a vegades amb algun tros curt, i diria que de segona mà, Plini, Estrabó, Hesíode, Diodor de Sicília i Píndar. En tot cas, són un conjunt de textos que contenen sobretot apunts, i pràcticament no hi ha versos del cant, i tot fa pensar que els seus esborranys es van perdre o no han estat trobats, ja que no consten en cap inventari conegut i Pere Farrés tampoc no els va localitzar.

Tornant, però, al nostre «Cor», i seguint altra volta algunes consideracions de Roger Friedlein estudiant les fonts clàssiques del poema, crec que val la pena de centrar-nos en algunes que em semblen especialment il·luminadores. Després de posar èmfasi en el fet que les «illes» van ser agafades per sorpresa per la gesta d'Hèrcules, diu l'estudiós alemany:

Una de les fetes més espectaculars del mite herculi en la seva versió verdagueriana, l'obertura de l'estret de Gibraltar, afecta de manera imprevista la pròpia Grècia. En escolar-se part de l'aigua mediterrània a l'oceà atlàntic, el nivell més baix de l'aigua fa que la geografia litoral del Mediterrani, sobretot en la seva part grega, quedi dissenyada de nou. [...] A diferència dels cors tràgics, aquí [...] no canten a l'uníson. Una rere l'altra, les veus de les illes expliquen les seves pròpi-

es gènesis i transformacions, actuals i anteriors als successos causats per Hèrcules. Hi van vinculats alguns dels personatges i episodis centrals de la mitologia grega. [...] Els processos etiològics que connecten la gènesis d'unes entitats geogràfiques amb els personatges divins del món mitològic fan que el cor d'illes gregues agafi una tonalitat propera a les metamorfosis ovidianes, i havent-hi els déus olímpics, aquí sí que no hi falten els personatges més representatius del món mitològic antic. En l'aparat de notes, el mateix Verdaguer esmenta dues vegades que treu les informacions dels mitòlegs antics, terme que no utilitza pas quan és qüestió de les fonts per a la seva versió del mite herculi.²³

Recollint la referència de Friedlein a Ovidi, voldria recordar un aspecte del «Cor» que crida força l'atenció: els noms de les divinitats no surten en la versió grega, que potser seria l'esperable pel tema, sinó en la forma llatina: Neptú per Posidó, Venus per Afrodita, Latona per Leto, Juno per Hera, Febus per Apol·lo, Diana per Àrtemis, Hèrcules per Heracles... Podria ser per raó de les fonts utilitzades? Per què estava més familiaritzat amb la terminologia llatina? Ho ignoro. En tot cas, és indubtable que coneixia bé la història fabulosa de cada una de les illes que hi surten i de la vall del riu Tempe. El cant de Delos, la primera de les illes, conté en la versió verdagueriana 48 versos, i sintetitza bellament el que contenen els tractats de mitologia i, indubtablement, el cant «A honor de Delos» dels *Himnes* de Cal·límac, constituït aquest per 326 versos en la versió de la Fundació Bernat Metge.²⁴ No hi sabia trobar préstecs directes, però l'aire de família, l'atmosfera és evident i ens remet al que ell mateix diu a Menéndez Pelayo en la carta que hem comentat més amunt. Certament, com no

23. Op. cit. en la n. 16, p. 393. Friedlein que recorda que aquí a «diferència dels cors tràgics» aquí les illes no canten a l'uníson (op. cit., p. 392-393), també fa aquesta observació: «Verdaguer fa parlar el Tempe personificat en el Cor de les Illes Gregues, també personificades, que es veuen afectades per la gesta hercúlia d'obrir l'estret de Gibraltar. Tractant-se originalment de dos episodis mitològics no relacionats l'un amb l'altre, i afegint un riu als personatges illencs del Cor, Verdaguer considera [cant VII, nota 3 de l'autor] la seva conjuminació en el seu poema una 'llicència' poètica, *a posteriori*, imperdonable» (op. cit., p. 383). De tota manera, segons Friedlein, cal entendre el terme verdaguerià no com una «infracció de les regles de la poètica o del llenguatge, sinó una infidelitat a la tradició mitològica.» (ibídem).

24. CAL·LÍMAC. *Himnes*. Traducció de Pere VILLALBA I VERNEDA. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 1972, p. 104-118.

podia ser d'altra manera, l'acció d'Hèrcules ha transformat radicalment el món i, doncs, les illes gregues, que tot i estar poblades d'éssers mitològics i de divinitats paganes, ara ja estan marcades per una nova naixença, i els personatges mitològics queden superats per Hèrcules, que obre el camí a la veritable religió, la cristiana.²⁵

Sigui com vulgui, l'important del «Cor» no es troba tant en les fonts com en la seva bellesa intrínseca i en la novetat formal i estructural que aporta. Joaquim Molas hi ha insistit no fa gaires anys, indicant que aquí l'escriptor assaja una nova forma, «la coral», que ja havia estat per als romàntics (Byron, Lamartine, Espronceda), un dels procediments amb els quals, tot mantenint la «unitat» d'estructura clàssica del poema llarg, la descompon en fragments que articulen, seguint els cànons de la modernitat, «unitats d'efecte», per dir-ho a la manera de Poe o de Baudelaire.²⁶ No cal dir que, tot i reconeixent el mèrit del cant, una part de la crítica coetània no va saber valorar-ne la novetat.²⁷

4. A tall de conclusió: el classicisme en Verdaguer

El classicisme de Verdaguer ja va ser matisat per Manuel de Montoliu, que creu que el poema és una «Cosmogonia en vers, una tragèdia còsmica» en què, a falta d'un heroi humà, és la Natura l'heroïna, «sublimada pel sentit ordenador d'un semidéu que encara no ha ar-

25. Veg., novament, el que diu Roger Friedlein al treball cit. en la n. 16, p. 395.

26. Veg. «Els poemes llargs de Jacint Verdaguer: ideologia i forma». A: J. MOLAS. *Obra crítica / I*. Barcelona: Edicions 62, 1995, p. 277-280. Avui recollit també, sota l'epígraf «Els poemes llargs: ideologia i forma», a Joaquim MOLAS. *Llegir Verdaguer*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2014, p. 188-205.

27. Entre els que, com Menéndez, sí que la van saber veure, hi ha Joan Sardà, que ho sintetitza en un article, poc divulgat, un fragment del qual no em sé resistir de transcriure: «El *Coro de islas griegas*, aunque desgajado del tronco de la fábula y sin relación sustancial con ésta, hace un brillante papel en la obra por la maestría con que está ejecutado y el caudal de poesía que atesora. Es un breve cuadro de la tradición mitológica griega trazado con admirable vigor de colorido, y que aúna a la limpidez de las formas clásicas el estro ardiente y levantado de la moderna poesía. Yo no recuerdo por su estilo poético especial nada que le semeje, si se exceptúa tal vez el *carme* titulado *Le grazie*, del italiano Ugo Foscolo, y hago esta cita sólo para que puedan los lectores formarse, por analogía más o menos próxima, una idea del nuevo canto añadido por Verdaguer a su poema.» («La Atlántida». Poema catalán por el pbro. D. Jacinto Verdaguer». *La Academia* [Madrid], 23-12-1878).

ribat a home», i d'això en resulta, diu, «un poema d'esperit essencialment pagànic». Montoliu, tanmateix, se sent obligat a fer sobre la qüestió aquestes precisions:

la concepció interna de *L'Atlàntida* és massa cristiana per a conservar en tot llur caràcter autènticament mitològic i pagà aquells herois i semidéus que omplen l'escena del poema; i, de l'altra, aquests tenen una acció massa important i predominant en tot el curs de la narració perquè no resti, com així passa realment, completament ofegada la idea bíblica conductora i motivadora de tot l'argument. [...] el paganisme informador de *L'Atlàntida* no és begut en l'antropomorfisme estètic dels temps clàssics de l'hel·lenisme [...] és preclàssic, àdhuc amb l'intent de classicisme que s'hi nota en el *Chor de les illes gregues* [...]. És hesiòdic i no homèric el paganisme de *L'Atlàntida*.²⁸

El que no sembla tenir en compte Montoliu en la seva anàlisi és l'element romàntic del poema. Ja Menéndez Pelayo deia a Verdaguer que molts passatges del poema atlàntic li recordaven Victor Hugo («Trozos hay que igualan o superan a los más celebrados de Victor Hugo, con quien tiene Vd. un remoto aire de familia, en aquello, se entiende, en que Victor Hugo es digno de alabanza.»).²⁹ El mateix Verdaguer, el 1902, en el discurs de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona que titulà «Record necrològic de Joaquim Rubió i Ors», en valorar la tasca dels poetes romàntics catalans, els «poetes fluvials», com els anomena, conclou:

Els havien enderrocat lo temple gelador del paganisme, ja socabat per la titànica i ensems cristiana generació que els precedia, i en lo trono de Júpiter hi havia tornat lo Déu de l'evangeli, qui és lo Déu d'ahir, lo d'avui i lo de sempre, com diu sant Pau.

La freda i glaçadora boirada del classicisme, que des de tant temps encaputxava los pobles d'Europa com un gran sudari, s'esqueixava i començava a fondre's a les primeres albors del romanticisme, i la naturalesa de nou se deixava veure a l'home tal com és, bella i encisadora sense disfresses de cap mena.³⁰

28. *Manual d'història crítica de la literatura catalana moderna. Primera part (1823-1900)*. Barcelona: Editorial Pedagògica, 1922, p. 350 i 356-357.

29. Carta del 25-1-1886. *Epistolari de Jacint Verdaguer, V*. A cura de Josep M. de CASACUBERTA i Joan TORRENT i FÀBREGAS. Barcelona: Barcino, 1977, p. 109.

30. Jacint VERDAGUER. *Prosa*. A cura de Joaquim MOLAS i Isidor CÒNSUL. Barcelona: Proa, 2003, p. 477-478 (Totes les obres, I).

Certament, en els mots de Verdaguer hi traspuia la llarga polèmica vuitcentista entre neoclàssics i romàntics. Però podem preguntar-nos, com fa un especialista de la rellevància d'Eduard Valentí Fiol, si en aquest text el nostre poeta no feia referència a la distinció, també pròpia de l'època, entre clàssic i neoclàssic. Valentí creu que, en el fons, no és això: la concepció classicista de Verdaguer és «una versió ben diferent de la que trobàvem en els grans romàntics enamorats dels grecs, en Herder i Goethe, en Keats i Leopardi, i que a través d'ells arriba a Maragall.» Segons Valentí, en Verdaguer «Clàssic és sinònim de pagà, i les boires que enterbolien els ulls dels homes eren les de l'error i del pecat.»³¹

Coincidint amb Valentí, Ricard Torrents afirma igualment: «En els temps moderns el Romanticisme supera el Classicisme com en els antics el Cristianisme superà el Paganisme. No sols Renaixença i Romanticisme s'identifiquen, sinó que són sinònims de religió cristiana.»³² En un altre lloc, Torrents rebla aquesta afirmació en aquests termes: «[*L'Atlàntida* és] un epos clàssic fet a la manera romàntica, on les tensions [classicisme *versus* romanticisme] continuarien actives i resoltes només en part».³³

Lluís Segalà, figura clau de l'hel·lenisme català del primer terç del segle xx, en un llarg discurs inaugural de curs de la Universitat de Barcelona de 1916, encara avui el més complet i documentat sobre l'hel·lenisme vuitcentista a Catalunya, en les seves 131 pàgines, només conté una referència a Verdaguer, dient que és «llamado con razón el último nieto del inmortal Homero».³⁴ Segalà, que hi entenia, es fa estrany que no entri a comentar ni un vers de *L'Atlàntida*, i en el context d'aquesta qualificació, diria que s'està referint exclusivament al fet que Verdaguer fou un poeta èpic. Reporto aquests mots de l'il·lustre

31. *Els clàssics i la literatura catalana moderna*. Barcelona: Curial, 1973, p. 40-41. Les pàgines que Valentí dedica a Verdaguer en aquest llibre són d'un notable interès per a la qüestió que ens ocupa.

32. *Els clàssics i la literatura catalana moderna*. Barcelona: Curial, 1973, p. 40-41. Les pàgines que Valentí dedica a Verdaguer en aquest llibre són d'un notable interès per a la qüestió que ens ocupa.

33. «Verdaguer i Amèrica: *L'Atlàntida*». A: Ricard TORRENTS. *Verdaguer: Estudis i aproximacions*. Vic: Eumo, 1995, p. 108.

34. *El renacimiento helénico en Cataluña*. Barcelona: Tipografia La Académica, 1916, p. 129.

catedràtic barceloní perquè no sols sobten en l'estudi esmentat, sinó sobretot perquè sospito que també havia vist clar que en l'obra atlàntica no s'hi respirava gaire esperit classicista, malgrat la vestimenta mitològica que conté.

Ara, resulta innegable l'admiració verdagueriana pel món grec. Una altra qüestió és la confrontació paganisme-cristianisme, que no podia ser resolta d'altra manera que amb el triomf de la Providència sobre l'Olimp. Però l'homenatge a Grècia que suposa el «Cor d'illes gregues», d'un lirisme tan intens, no és altra cosa que l'expressió d'un amor pel món grec que no pot ser pura vestimenta. El «Cor», com ha estat reiteradament posat de relleu per la crítica, dota d'un significat nou l'epopeia i, com que es tracta d'«episodi» —una narració «amena i variada», que deia Milà— entra dintre del que els manuals de poètica del moment acceptaven per a les obres èpiques i, doncs, no s'aparta de la tradició clàssica.³⁵ A més, reforça el paper de Grècia dins l'epopeia: és la mare de la Mediterrània, la vencedora mitològica de l'Atlàntida i és un grec, també, qui acaba amb aquell continent. És per això que Verdaguer, en el pròleg a la segona edició, la «princeps» de 1878, diu que el seu poema «sols a l'escalfor del sol de Grècia podia escriure's, vora les mateixes antigues fonts de la tradició que les ruïnes dels pobles, l'oblit i el descreïment han estroncades.»

35. Cf. Pere FARRÉS. «La construcció de *L'Atlàntida*», cit. en la n. 11, p. 105-106. Farrés comenta també la possible influència de Lamartine en la inclusió del c. VII. Seria el «Choeur des cedres du Liban» (primer cant de *La chute d'un ange*), que és també una mena d'episodi, formalment diferent de la resta del poema. Pel que fa a la matèria, només coincideixen que són un element natural, arbres i illes. És sabut que les coincidències són més, perquè en Lamartine hi ha també un «vell guia», un ancià, que acompanya el protagonista. Estructuralment, doncs, hi ha unes similituds destacades (veg. el detall a la p. 108).